

TARİX

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/11/169-176>

Pərviz Səfərov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Tarix elmləri doktoru

Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0000-0001-6099-9555>

parviz.safarov60@mail.ru

IX-X əsrlərdə Xəzər xaqanlığında dini islahat

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə orta əsrlərdə mövcud olmuş Xəzər xaqanlığında aparılan dini islahatlar, onun araşdırılması zərurətindən bəhs edilir. Qeyd edilir ki, feodal münasibətlərinin inkişafı feodal hakim təbəqənin maraqlarını artıq təmin edə bilməyən arxaik bütpərəst şamançı ideologiyadan imtina edib təbəqələşən cəmiyyətin hakim elitasının maraqlarına cavab verən səmavi dinlərdən birinin qəbulunu zəruri edirdi. VIII əsrin ikinci yarısında yaranmış vəziyyət xaqanı ümumdövlət dinini qəbul etməyə vadar etdi. Xaqan qonşu feodal türk dövlətlərində və knyazlıqlarında olduğu kimi səma allahı Tenqriyə olan inamı dövlət ideologiyası kimi bərqərar etmək istədi. Lakin slavyan və bulqar tayfaları arasında xristianlıq yayılmağa başlayandan sonra xaqan ciddi seçim qarşısında qaldı. O da təbəələrini müqəddəs kitab əhli etmək istədi. Lakin Bizansın din xadimlərinin xaqanlığda dövlət əleyhinə təbliğat aparaq pozuculuq işləri məşğul olmaları xristianlıqdan imtina edilməsinə səbəb oldu. Ərəb xilafəti ilə VIII əsrin birinci yarısında aparılan ağır müharibələr isə islamın rəsmi dinə çevrilməsini qeyri-mümkün etdi. Mövcud ictimai-siyasi vəziyyəti, həmçinin xristian Bizans imperiyası və müsəlman Ərəb xilafəti ilə o qədər də sadə olmayan münasibətləri nəzərə alan Xəzər xaqanı yəhudiliyi seçdi. Xristian xəzərlərin bir qismi Volqa Bulqariyasına köç edərək onlarla eyni dildə danışan bulqar kütləsi ilə qaynayıb-qarışdılar. Müsəlman xəzərlər indiki Dağıstan ərazisində məskunlaşaraq bəzi fərziyyələrə görə qumuq xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynadılar. Yəhudi xəzərlər isə Krımda və Qara dənizin şimal sahillərində məskunlaşdılar. Onlar bu bölgələrdə az saylı xalq kimi yaşayan qaraımlərin əcdadları sayılırlar. Dağıstanda və Azərbaycanın şimalında dağ rayonlarında məskunlaşmış müasir dağ yəhudiləri də həmin yəhudi xəzərlərin və irandilli tatların varisləri hesab edirlər.

Açar sözlər: *Xəzər xaqanlığı, Bizans imperiyası, ərəb xilafəti, ziddiyyətlər və müharibələr, dini islahat, siyasi qarşıdurma, Xəzər xaqanlığının süqutu*

Parviz Safarov

Azerbaijan State Pedagogical University

Doctor of Historical Sciences

Baku, Azerbaijan

<https://orcid.org/0000-0001-6099-9555>

parviz.safarov60@mail.ru

Religious Reform in the Khazar Khaganate in the 9th-10th Centuries

Abstract

The presented article discusses the religious reforms carried out in the Khazar Khaganate during the Middle Ages and the need to study them. It is noted that the development of feudal relations necessitated the rejection of the archaic pagan shamanist ideology, which could no longer satisfy the interests of the feudal ruling class, and the adoption of one of the heavenly religions that met the interests of the ruling elite of the stratified society. The situation that arose in the second half of the 8th century forced the khagan to adopt the state religion of hope. The khagan wanted to establish the belief in the sky god Tengri as the state ideology, as was the case in the neighboring feudal Turkic states and principalities. However, after Christianity began to spread among the Slavic and Bulgarian tribes, the khagan was faced with a serious choice. He also wanted to make his subjects followers of the Holy Book. However, the fact that the Byzantine clergy engaged in subversive activities and propaganda against the state in the khaganate led to the rejection of Christianity. The heavy wars waged in the first half of the 8th century with the Arab Caliphate made it impossible for Islam to become the official religion. The existing socio-political situation, as well as the conflict between the Christian Byzantine Empire and the Muslim Arab Caliphate, Considering the not-so-simple relations, the Khazar khagan chose Judaism. Some of the Christian Khazars migrated to Volga Bulgaria and mingled with the Bulgarians who spoke the same language as them. The Muslim Khazars settled in the territory of present-day Dagestan and, according to some assumptions, played an important role in the formation of the Kumyk people. The Jewish Khazars settled in Crimea and on the northern shores of the Black Sea. They are considered the ancestors of the Karaites, who live as a small people in these regions. The modern Mountain Jews who settled in the mountainous regions of Dagestan and northern Azerbaijan are also considered the heirs of those Jewish Khazars and Iranian-speaking Tats.

Keywords: *Khazar Khaganate, Byzantine Empire, Arab Caliphate, contradictions and wars, religious reform, political conflict, fall of the Khazar Khaganate*

Giriş

VIII əsrin sonunda Xəzər xaqanlığının artan siyasi və iqtisadi nüfuzu nəticəsində monoetnik dövlət dininə malik olması məsələsi ölkədaxili siyasi gərginlik səviyyəsinə çatdı. Qeyd olunan dövrdə möhtəşəm Xəzər dövləti bir-biri ilə bitməyən müharibələr və qarşıdurmalar şəraitində olan Ərəb xilafəti və Bizans imperiyası üçün arzuolunan müttəfiq sayılırdı. Hər iki imperiyanın başçıları dafələrlə xəzərlərlə qohumluq əlaqələri qurmağa və bu əlaqələr vasitəsi ilə ona təzyiqi artırıb öz dövlət dinlərini xəzərlərə qəbul etdirməyə cəhd etmişlər. Məqsəd xəzərləri öz siyasi maraqlarına

təbə etmək idi. Hələ 737-ci ildə ərəb sərkərdəsi Mərvan ibn Məhəmmədə Xəzər xaqanlığına dağıdıcı yürüş zamanı xaqana islamı qəbul etdirmək müəssər olmuşdur (Artomonov, 1962, s.262). Xaqan tezliklə düşmənin dinindən imtina etsə də, sonrakı tarixi mərhələlərdə əhalinin bir qismi islam dinini qəbul etməyə başladı. Xristianlıq isə hələ çox əvvəldən Bizansdan qaynaqlanaraq Xəzər xaqanlığının hakimiyyəti altında olan Krımda və Şimali Qafqazın bir hissəsində yayılırdı. Xəzərlər bu istiqamətdə də onlara qarşı artan təzyiqləri hiss edirdilər. Xəzər xaqanlığının VIII əsrin ikinci yarısında başlayan sürətli sosial-iqtisadi inkişafı, hakim sinfin feodal maraqlarının bərqərar olması ölkənin siyasi elitasının mənəvi və sosial-siyasi dəstəyinə çevrilə biləcək yeni sinfi dinin yaranmasını zəruri edirdi. Xəzər xaqanlığının tərkibinə daxil olan Krımda və Şimali Qafqazda xristianlığın və islam dinin uğur qazanmasını bununla izah etmək olar. Lakin Bizans imperiyasının Xəzər torpaqlarında təxribatları, ərəb xilafəti ilə aparılan uzunmüddətli üçüncü müharibələr bu dinlərdən birinin Xəzər xaqanlığında rəsmi din kimi qəbul edilib, yayılması ehtimalını heçə endirirdi.

Tədqiqat

1. Xəzər xaqanlığında yeni dini islahatın aparılmasının sosial-siyasi və iqtisadi səbəbləri.

Xəzərlər möhtəşəm Şərqi Hun imperiyasının çökməsindən sonra Avropanın ucqar şərqində Terek və Volqa çayları arasında köçərilik edən hunların və sarmatların varisləri olub, sonralar bulqar mənşəli barsıl tayfaları ilə qaynayıb-qarışmış və VI-VIII əsrlərdə mövcud olmuş Böyük Türk xaqanlığının tərkibində Volqa-Don çayları arasındakı ərazilərə, sonralar isə Dneprin sol sahillərinə və Şimali Qafqaza öz nüfuzlarını yaymışlar. Xəzərlər haqqında ən dürüst məlumat X əsrə aiddir. Bu Xəzər çarı İosifin Kordova xəlifəsi III Ərrəhmanın saray mirzəsi yəhudi mənşəli Xasday ibn Şafuta yazılan cavab məktubudur (Artamonov, 1962, s. 8). İosif məktubunda qeyd edir ki, İncildə adı çəkilən bütün türklərin əcdadı olan Toparmanın nəslindəndir. O qeyd edir ki, Toparmanın on oğlundan yeddincisinin adı Xəzər olmuşdur. İosif yazır ki, mən Xəzərin oğlanlarının törəmələrindənəm (İzik, Klyuçnikov, 2014, s.160). Bununla yanaşı, “Kembrinc anonimləri” mənbəsi (ruistor.ru/istochniki_vos_041.html) və X əsr müəllifi ibn Fəzlanın məlumatları xəzərlərin tarixi və dövlətçiliyi barədə ən mötəbər mənbələr sayılır (Книга Ахмеда ибн Фадлана... 2016, s.16-47). Xəzərlər anadan mahir at sürən kimi doğulmuşdurlar, müxtəlif heyvanların ətindən hazırlanmış yeməklər onların süfrəsinin neməti idi. At və proseslər xüsusi təsir edirdi. Şimali Qafqazın və Azərbaycanın oturaq əhalisi ilə ünsiyyətlər xəzərlərin tədricən oturaq həyata keçməsinə böyük təsir etmişdir. Artıq VIII-IX əsrlərdə xəzərlər köçəriliklə yanaşı, həm də oturaq əhali kimi əkinçiliklə də məşğul olmağa başlamışdılar. Ölkənin iqtisadiyyatında əsas yeri ticarət tutmağa başlamışdı. Xəzərlər mühüm beynəlxalq ticarət yollarına nəzarəti ələ keçirmişdilər. Bu yollar Avropadan Ön Asiyanın ticarət mərkəzlərinə və Qara dəniz ətrafı ticarət limanlarına uzanırdı (Qoloçko, 2003, s. 114). VIII-IX əsrlərdə güclü inkişaf və çiçəklənmə dövrü yaşayan Xəzər xaqanlığının ərazisi Şimali Qafqazdan, Krıma, Volqa Bulqariyasına qədər uzanırdı. Şərqi slavyanların tayfa ittifaqı, polyanlar, severyanlar, vyatçilər, slavyan-antlar onlara xərək ödəyirdilər (Qoloçko, 2003, s. 30-31). Xəzər xaqanlığı parçalanaraq çökmüş Böyük Türk xaqanlığının qalıqları üzərində qurulmuş, türk mənşəli xalqların dominant olduğu və Aşina sülaləsindən olan xan tərəfindən idarə olunan hakimiyyətə təbə edilmiş xalqlardan ibarət konferensiya idi. Onun yaranması daxili çəkişmələr nəticəsində 630-cu ildə parçalanmış, 650-ci ildə isə tam dağılmış Qərbi Türk xaqanlığının tarix səhnəsini tərk etməsi ilə sıx bağlıdır (Axmetnurov, 2015, s.114). Xəzərlər sona qədər türk xaqanlarına sadıqlıqlarını nümayiş etdirmiş, xəzər taxtında onların varislərini oturtmuşlar. Ölkənin ilk paytaxtı Şimali Qafqazda Terek çayının sahilində olan Səməndər şəhəri

olmuşdur. Müasirləri onun meyvə bağları və üzümçülüklə zəngin olduğunu, abadlığı və mədəniyyəti ilə sədası bütün Yaxın və Orta Şərqə yayılan bir şəhər olduğunu söyləyirlər (Qumilev, 2012, s. 34). VIII əsrin ortalarında Xəzər dövləti ərəb hücumlarını saxlayaraq bütün Cənub-Şərqi Avropanı özündə birləşdirən güclü xaqanlığa çevrilmişdir (Axmetnurov, 2015, s.116). Çinlə Avropanı birləşdirən karvan ticarəti yəhudi bələdçilərin əlində idi. Onlar bu fəaliyyətləri nəticəsində böyük var-dövlət qazanmışdılar. Həmişə olduğu kimi maliyyə hökumranlığını ələ keçirən tez ya gec siyasi hakimiyyətə yiyələnməyi də düşünür. Yəhudilər Cənubi Qafqaza V əsrin sonu - VI əsrin əvvəllərində iki yolla gəlmişdilər. Birinci yol saray əyanı Məzdəkin öz dini təlimini yaymaq uğrunda başladığı mübarizə nəticəsində tayfalararası toqquşmalara sürüklənmiş İrandan keçirdi. Məzdəkin edam edilməsindən sonra onun hərəkətinə qoşulmuş yəhudilər Qafqaza qaçdılar. Digər tərəfdən İrandan gələn miqrasiyanın əsas marşrutu Şimali Qafqaz çölləri ilə yanaşı, Kiçik Asiyadan Balkanlara, oradan qərbə Avropanın içərilərinə və Şərqə Qara dənizin şimal sahillərinə uzanırdı. Hər iki yolla Qafqaza gələn yəhudilər Terek və Sulak sahillərində yerləşərək iki yüz il xəzərlərin qonşuları olmuşlar. Ərəblərin Qafqaza yürüşündən sonra yəhudilər xəzərlərlə birgə onlara müqavimət göstərmişlər. Ərəb xilafətinin azacıq zəifləməsindən istifadə edən xəzərlər yəhudilərlə birgə 721-722-ci illərdə əvvəl Azərbaycana, sonra isə Ərməniyyəyə hücumlar etmişlər (Qumilev, 2009, s. 569). Yəhudilərin Ərəb xilafəti ilə mübarizədə xəzərlərin müttəfiqinə çevrilməsi tədricən yəhudilərin adət -ənənələrinin və dini baxışlarının xəzərlər arasında təbliğatına və yayılmasına fürsət yaratdı.

Erkən orta əsrlərdə və sonrakı dövrlərdə monoetnik dinə keçid məsələsi bütün Avropa monarxları qarşısında duran məsələ olmuşdur. Belə bir dilema qarşısında Xəzər hakimləri də qalmışdılar. Ölkənin güclü iqtisadi inkişafı, maliyyə imkanlarının artması, feodal üsul-idarəçiliyinin güclənməsi, öz növbəsində xaqanın və yerli hakimlərin nüfuzunun və mütləq hakimiyyətinin artmasına gətirib-çıxarmışdır. Belə bir şəraitdə hakim təbəqənin onu hər zaman dəstəkləyən bir təbliğat vasitəsi kimi monoetnik sinfi dinə ehtiyacı var idi. Mövcud ənənəvi dinlər müəyyən zaman kəsiyində formalaşmış ibtadi dini təsəvvürləri özündə ehtiva edir, güclü surətdə təbəqələşən cəmiyyətin reallığına cavab vermirdi. Ənənəvi tanrıçılıq ideologiyası qeyri-adi gücə malik ulu tanrının varlığını təbliğ edərək, onun tək və bölünməz olduğunu desə də, feodal hakim sinfin himayəçisi kimi cəmiyyətin bu təbəqəni tanrının yerdəki nümayəndələri kimi qəbul etmək fikrindən uzaq idi. Ona görə feodal istismarına bəraət qazandırmaq üçün hakim təbəqəyə yeni dini seçim etmək vacib idi. VIII əsrin ortalarında Xəzər xaqanlığının Bizans imperatorluğu və Ərəb xilafəti ilə münasibətlərində bir tarazlıq yarandı. VIII əsrin sonunda isə hər iki imperiyaya münasibətdə vəziyyət stabilləşdi. Ərəblərlə sonsuz müharibələr bitdi, Konstantinopolla müttəfiqlik münasibətləri bərqərar oldu. Xəzərlər rahat nəfəs alaraq ölkədə quruculuq işlərini davam etdirdilər (İzik, Klyuçnikov, 2014, s.151). Yeni monoetnik dinin qəbulu zərurəti yeni təxirəsalınmaz tədbir kimi bir daha qabardı. Xəzərlər hesab etdilər ki, o dövrün iki böyük imperiyası ilə bərabət səviyyəli tarazlaşdırılmış münasibət yaratmağa nail olublar. Ona görə də istər İslam dininin, istərsə də xristianlığın qəbulu ağırlıq mərkəzini yenidən laxladar, onu tərəflərdən birinə meylləndirər və xəzərləri hər iki qonşu ilə qarşı-qarşıya qoyardı. Digər tərəfdən VIII əsrin ikinci yarısında Volqa sahilində möhtəşəm paytaxtını qurub iqtisadi dirçəliş dövrünü yaşayan xaqan özünü heç də Bizans imperatorundan və Ərəb xilafətindən aşağı hakim saymırdı, onların dini qəbul etməyi öz şəninə sığışdırmadı. Bu səbəblərdən Xəzər xaqanı yəhudiliyi seçdi. Y.Pilipçuk Xəzər xaqanlığında yəhudiliyin qəbul edilməsini yalnız aristokratiya ilə əlaqələndirir (Pilipçuk, 2025, s.103).

1. Yəhudiliyin rəsmi din elan edilməsi

Beləliklə, xəzərlərin yəhudiliyi qəbul etməsi onun iki böyük qonşusu ilə münasibətlərinə o qədər də xələl gətirmədi. Müsəlmanlar o dövrdə sonrakı dövrlə müqayisədə yəhudilərə daha dözümlü yanaşırdılar. Çünki, yəhudiləri müqəddəs kitab əhli hesab edərək, bütün qüvvələrini atəşpərəstlər və bütpərəstlərlə mübarizəyə sərf edirdilər. Bizanslar da ərəblərlə daim müharibələr apardıqları üçün öz qonşuluqlarında müsəlmanlardan başqa istənilən dövləti görməyə razı idilər. Xəzərlərinə seçimi dediyimiz kimi özünü ilk dövrlər doğrultdu. Yəhudilərə stavka edilməsi ölkəyə böyük yəhudi axınına səbəb oldu. Ticarətin inkişafı sürətlə getdi. Yəhudilər xaqanlığın ərazisində hələ çox əvvəllər də yaşayırdılar. Tarixçilər qeyd edirlər ki, Taman yarımadasında Krımda b.e. I əsrinə aid yəhudi abidələri mövcuddur (İzık, Klyuçnikov, 2014, s. 152). Vaxtaşırı Bizans imperiyasında baş vermiş yəhudi talanları nəticəsində yəhudilər qonşu ölkələrə və Xəzər xaqanlığına qaçırdılar. Belə məcburi köçkünlük və qaçqınlıq VII əsrin 20-ci illərində I İraklinin dövründə və VIII əsrin əvvəlində III Levin dövründə baş vermişdir. (İzık, Klyuçnikov, 2014, s.156). 723-cü ildə imperator Lev İsavr Bizans hüduqlarında yaşayan bütün yəhudilərin məcburi xristianlığı qəbul etməsi barədə fərman verdi. Bu hadisədən sonra Bizansda yaşayan yəhudilərin Xəzər xaqanlığına kütləvi köçü başladı (Qumilev, 2000, s.125). 530-cu ildə Sasanilər dövlətində Məzdəkilər hərəkatı darmadağın edilən, sonra hərəkatın iştirakçıları olan yəhudilərin çoxu Müasir Dağıstana köç etmişdilər. İstisna deyil ki, onların savadlı təbəqəsinin bir hissəsi əvvəlcə yerli feodalların, sonralar isə xaqanın və çarın saraylarında mühüm dövlət məmurları kimi qulluq etmişlər. Xəzər xaqanlığında yəhudiliyi qəbul edən Bulan xan, dövlət dini səviyyəsi qaldıran isə onun nəvəsi Obadiya olmuşdur. Bəzi tarixi mənbələrdə və İosifin yuxarıda adı çəkilən məktubuna əsasını xaqan Bulan hər 3 səmavi dinin – yəhudilərin, xristianların və müsəlmanların nümayəndələrini dəvət edən, onların arasında ‘hansı din daha üstündür’ mövzusunda disput keçirmişdir. Yəhudi din xadiminin cavabları Bulanın xoşuna gəldiyi üçün o yəhudiliyi seçmişdir (İzık, Klyuçnikov, 2014, s.163). Orta əsr yəhudi mənbələri, o cümlədən, İosifin öz məktubunda yəhudilərin Xəzər dövlətində üstün xalq olması iddiasını ərəb və Bizans mənbələri, arxeoloji qazıntılar inkar edir. Məsudi X əsrdə xəzərlərin paytaxtını belə təsvir edir. “Paytaxtın əhalisi müsəlmanlardan, xristianlardan, yəhudilərdən və bütpərəstlərdən ibarətdir.”. Ümumi yəhudiləşmədən söhbət belə gedə bilməz. Məsudi daha sonra yazır: “Xəzər xaqanlığında əhalinin böyük hissəsi xəzər ordusunun əsasını təşkil edən müsəlmanlardan ibarətdir”. Məsudi həmçinin, bütün dinlərin nümayəndələrinin dinc və sərbəst yaşadığını qeyd edir (İzık, Klyuçnikov, 2014, s.172). Bəzi yəhudi mənbələrinin verdikləri məlumatların əksinə olaraq, xaqan İosif xəzərlərin qədim yəhudilərdən olduqlarını inkar edərək ərəb mənbələrinin irəli sürdüyü bu həqiqəti təsdiq edir ki, xəzərlər heç vaxt yəhudi olmamışlar, yalnız yəhudi dinini qismən qəbul etmişlər (Artomonov, 1962, s.261). Prinsip etibarı ilə bu din xəzər hakimiyyətinin və xəzər əyanlarının dininə çevrilsə də, heç bir zaman Xəzər xaqanlığına daxil olan xalqların vahid dininə çevrilmədi. Xəzərlərin hakim təbəqəsinin qəbul etdiyi iudaizm nə bütpərəstliyi, nə xristianlığı, nə də islam dinini sıxışdırıb cəmiyyətin ictimai-sosial həyatından çıxarda bilmədi. Xəzərlərin dini dözümlülüyü orta əsrlərdə dini rəngarənglik şəraitində müstəsnaqlıq təşkil edirdi. Lakin dini dözümlülük heç də yürüdülmən dövlət siyasəti deyildi. Sadəcə olaraq Xəzər dövlətində mövcud dini müxtəliflik və qeyri-yəhudilərin üstünlük təşkil etməsi o dövriki reallığı formalaşdırmışdır ki, Xəzər hakim dairələri bununla barışmağa məcbur idilər. Digər tərəfdən ölkənin cənubunda yarımköçəri əhali arasında islam dini rəğbət qazanaraq yayılırdı. Yarımköçərilərin feodal təbəqəsində və Yaxın Şərqlə mühüm ticarət əlaqələri olan şəhərlərdə islam dini mövcud həyat və düşüncə tərzinə daha uyğun gəlirdi, nəinki yəhudilik, yaxud xristianlıq. Digər maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, tarixçilər xaqan Bulanın

yəhudiliyi təkidlə təbliğ etməsinə baxmayaraq, onun yəhudiliyi ilk öncə qəbul etməsini inkar edirlər (Artomonov, 1962, s. 275). Məlumatlara görə yəhudiliyi ilk qəbul edən xəzərlərdən vassal asılılığı olan bir knyaz olmuşdur ki, onun da mənəcə yəhudi olması, yaxud onlarla qohumluq əlaqəsi olması şübhə doğurmamalıdır. “Xəzərlərin tarixi” əsərinin müəllifi görkəmli tarixçi-arxeoloq A.H.Artomonov qeyd edir ki, ərəb tarixçisi Əl-Bəhri xəzər çarının yəhudiliyi qəbul etməsinə qədər xristian olduğunu iddia edir. A.H.Artomonov da bu fikirlər razılaşır və IX əsr ərəb müəllifi İstəhriyə istinad edərək Dağıstanın əhalisinin bir qisminin xristian olduğunu qeyd edir (Artomonov, 1962, s. 278). Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Bizans hakimlərinin Xəzərlərin nəzarətində olan Krıma və Şimali Qafqaza vaxtaşırı olaraq emissarlarını göndərərək xristianlığın yayılmasına yönəlmiş təbliğatı gücləndirməsi və yerli əhalinin xaqana qarşı üsyana təhrik etməsi xristianlığın Xəzər dövlətində yeni monoetnik dinə çevrilməsi, 737-ci ildə Mərvan ibn Məhəmmədin başçılığı altında ərəb ordusu Xəzər ordusunu darmadağın edərək Şimali Qafqazdan Volqaboyuna qovması isə islamın rəsmi din elan edilməsi ehtimalını yox etdi. 737-ci ildən sonra xəzər elitasının yuxarı təbəqəsi öz yeni dini ideologiyasını elan edək narazı kütləyə qalib gəlir. VIII əsrin birinci yarısında Xəzər xaqan ərəblərə dalbadal məğlub olandan sonra hakimiyyət türklərdə xarakterik olan “şad” titulu daşıyan hərbi sərkərdə Bulana keçdi. Çox güman ki, Bulan yəhudi mənşəli olmuşdu və azsaylı yəhudi icmasından çıxmışdır. O, bütpərəst şamanları ölkədən qovdu, öz ətrafını əcdadlarının dininə qayıtmağa vadar etdi. Xəzərlərin hakim təbəqəsinin tamamilə yəhudiliyə keçməsi Bulanın nəvəsi Obadiyanın dövründə baş verdi və vətəndaş müharibəsinə səbəb oldu. Xəzərlərin hakim təbəqəsi yəhudiliyi dəstəklədiyi zaman, dövlətdə əhəmiyyətli etnik-siyasi qruplaşma olan bulqar-savir və alan toplumu kütləvi şəkildə xristianlığı qəbul edirdi. Bir neçə il çəkən vətəndaş müharibəsində Obadiya və oğlanları Yezekiil və Manasiya öldürüldülər. Hakimiyyət onun qardaşı Hanukaya keçdi. Bir sıra müasir tədqiqatlarda Xəzər dövlətində yəhudiliyin qəbul edilməsi tarixi IX əsrin ikinci yarısı göstərilir (Naymuşin, 2009, s. 109-113). Eyni zamanda doktor Naymuşin qeyd edilən məruzəsində göstərir ki son 30-40 il ərzində Krımda, Xersonda və digər ərazilərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri bu ərazilərdə yəhudiliyin deyil, bütpərəstliyin geniş yayıldığını sübut edir. 799-cu ildə Bulanın birbaşa varisi sərkərdə Obadiya dövlət çevrilişi edərək xaqanın bütün səlahiyyətlərini ələ keçirib ona yalnız simvolik funksiyaları saxladı. O xaqandan sonra ikinci şəxsə çevrilsə də real hakimiyyət onun əlində idi (Bojenova. 2019/05/25/999). İosifin məktubunda iudaizmin guya sürətlə yayılması faktını görkəmli sovet tarixçisi S.A.Pletnyova özünün “Xəzərlər” kitabında şübhə altına alır (Pletneva, 1976, c.8). O, qeyd edir ki, yəhudi ruhaniləri çox çətinliklə xaqanın və onun yaxınlarının yəhudi mənşəli olmasını əsaslandırma bildilər. Qeyri yəhudi tayfalara mənsub olanlar həqiqi yəhudi (iudey) ola bilməzdilər. Xəzər tayfalarının yəhudi mənşəli olması hər yerdə tam sübut olunmadı. Çünki, türk mənşəli xalqların xarakterik cəhətlərindən biri də öz şəcərələrini əzbər bilmələri idi. Bunu hələ oğuzların tarixini yazan S.Q.Ağacanov özünün fundamental tədqiqat əsərində də qeyd etmişdir (Aqadjanov, 1969, s.296). Mahmud Qaşqarlıya istinad edən müəllif yazır ki, bir-biri ilə görüşən oğuzlar öncə hansı kökdən və hansı boydan olduqları ilə maraqlanırdılar. Deməli, oğuz, türkmən və digər türk tayfalarının öz genetik köklərini əzbər bilməsi onların arasında hər hansı bir xalqa və ya tayfaya mənsub olmaları haqda təbliğatı qeyri-mümkün edirdi (Aqadjanov, 1969, s. 104). S.A.Pletnyovaya görə yeni dini ideologiya xəzərləri birləşdirmədi, əksinə xəzər əyanlarının başçılıq etdiyi o qədər də möhkəm təməl üzərində qurulmayan dövlətdə parçalanmaya səbəb oldu. Xaqan, çar və İtil əyanları tərəfindən yəhudiliyin qəbul edilməsi hakimiyyət uğrunda çəkişmələrə gətirib çıxartdı (Pletneva, 1976, s. 12). Əyalət əyanları, o cümlədən, yəhudiliyi qəbul etməyən müsəlmanlar və xristianlar

hakimiyyətə qarşı birləşdilər. Amansız vətəndaş müharibəsində xəzərlərin hakim təbəqəsi və əyanlar məhv oldular. Xristian Kırım Xəzər xaqanlığından ayrılaraq Bizansa birləşdi. Macarlar və peçeneqlər qiyam qaldırmış xəzər tayfalarına qoşuldular. Öldürülmüş Obadiyanın yerinə keçmiş qardaşı Hanukanın IX əsrin sonlarında özünə müttəfiqlər tapıb vəziyyəti düzəltmək cəhdi boş çıxdı. Xəzərlər madyar (macar) - peçeneq, müsəlman-rus ziddiyyətlərindən dövləti xilas etmək naminə istifadə etməsi müvəqqəti xarakter daşdı. Artıq IX əsrin sonu - X əsrin əvvəllərində xəzərlərə vergi ödəməkdən imtina edən slavyanlar ona qarşı açıq mübarizəyə keçdilər. 965-ci ildə rus knyazı Svyetoslav xəzərlərə öldürücü zərbəni vuraraq xaqanlığın varlığına son qoydu (Pletneva, 1976, s.12).

Nəticə

L.N.Qumilyova görə Xəzər xaqanlığı yalnız bir dövlət kimi deyil, həm də beynəlxalq əlaqələrin – siyasi, iqtisadi, dini və hətta etnik əlaqələrin mövcudluğunun mühüm həlqəsi kimi qeyb oldu, tarixə qovuşdu (Qumilev, 2000, s. 226). O, maraqlı fərziyyə irəli sürərək xəzərlərin tarixini iki dövrə bölür: türkyurt – xəzər və iudey-xəzər dövrlərinə (Qumilev, 1990, s. 152). L.N.Qumilyova görə bu iki dövr konkret ərazi ilə bağlı olaraq orada yaşayan etnoslardan yan keçir. Birinci dövrdə xəzərlər türk xaqanlığının mənafeyinə uyğun siyasət yürüdərək vaxtaşırı onların Şərq-Qərb ticarət yolunda türklərin vasitəçi olduqları karvan ticarətinə maneələr yaradan sasanilər üzərinə yürüşlərində iştirak etmiş, ikinci dövrdə isə xaqanlığın hakim yəhudi etiqadlı elitasının maraqlarına xidmət etmişlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi yəhudi dininin qəbulu və dövlət dini səviyyəsinə qaldırılması Xəzər cəmiyyətinin parçalanmasına səbəb oldu. Dövlətin süqutundan sonra xristian xəzərlərin bir hissəsi Don çayı ətrafında məskunlaşdılar və sonralar rus knyazlarının təbəliyini qəbul etdilər. Bəzi tarixçilər Don kazaklarını xəzərlərin törəmələri hesab edirlər. Xristian xəzərlərin bir qismi Volqa Bulqariyasına köç edərək onlarla eyni dildə danışan bulqar kütləsi ilə qaynayıb-qarışdılar. Müsəlman xəzərlər indiki Dağıstan ərazisində məskunlaşaraq bəzi fərziyələrə görə qumuq xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynadılar. Yəhudi xəzərlər isə Krimdə və Qara dənizin şimal sahillərində məskunlaşdılar. Onlar bu bölgələrdə az saylı xalq kimi yaşayan qaraimlərin əcdadları sayılırlar. Dağıstanda və Azərbaycanın şimalında dağ rayonlarında məskunlaşmış müasir dağ yəhudiləri də həmin yəhudi xəzərlərin və irandilli tatların varisləri hesab edilirlər.

Ədəbiyyat

1. Aqadjanov, S.Q. (1969). Oçerki istorii oquzov i turkmen. Srednie Azii IX-XIII veke, Aşqabaqad, İlim, s. 296.
2. Artamonov, M.N. (1962). Istoriya xazar. İzd. Qos. Ermitaja. s. 523.
3. Axmetnurov, S. (2015). Raspad Tyurkskogo kaqanata. M. Alqoritm. s. 176.
4. Qumilev, L.N. (1990). Tisyaçiletniye vokruq Kaspiya. B., Azərneşr. s. 321.
5. Qumilev, L.N. (2000). Drevnaya Rus i Velikaya Step. M.,Ast. s. 848.
6. Qumilev, L.N. (2009). Istoriya Evrazii. M., Alqoritm. Eksmo, s. 1072.
7. Qumilev, L.N. (2012). Otkritiye Xazarii. M., Ayris press. s. 416.
8. Qoloçko, P.P. (2003). Koçeviye narodı stepy i Kievskoe Rus. SPb.: Alteyya. s. 160.
9. Kniqa Axmeda ibn Fadlana... (2016). Puteşestviya ibn Fadlana: Voljskiy put ot Baqdada do Bulqara. Qos. Istoriko-arxitekturniy, xudojestvenniy muzey-zapovednik "Kazanskiy Kreml". M. s. 18-47.

10. İzik, O., Klyuçnikov, V. (2014). Xazarı. M.: Lomonosov. s. 336.
11. Pilipçuk Y. (2025). Sovremennıye yevrei – tyurkofanı: karaimı Krıma i Vostoşnoy Yevropı. “Mahmud Kaşğarlı” beynəlxalq elmi jurnalı. Cild 3, №1. s.99-113.
11. Naymuşın, B.A. (2009). İmel li mesto vıbor verı v Xazarskom kaqanate? - Materialı IV Mejd. nauçno-praktičeskoy konferensii. Ufa. s. 109-113.
12. Pletneva, S.A. (1976). Xazarı. s. 88. royallib.com.
13. Bojenova, M. (2019). Xazarskiy kaqanat. proza.ru 2019/05/25/999.
14. Xazanov, A. (2002). Koçevniki i vneşniy mir. İzd. 3-s dop. Almatı: Dayk press. s. 604.
15. ruistor.ru/istochniki_vos_041.html.

Daxil oldu: 17.02.2026

Qəbul edildi: 19.05.2026